

LEGITIMATIE EN REPRESENTATIE: FACETTEN VAN DE NEGENTIENDE- EEUWSE STADSONTWIKKELING IN WENEN EN BOEDAPEST

Marc van den Muyzenberg

I. Inleiding

Elke wereldstad heeft delen waar de wandelaar onder de indruk raakt van de grote gebouwen, de indrukwekkende architectuur en de brede avenue's. Op zulke plekken heeft de macht van voorbijgeheersers zich letterlijk gematerialiseerd. Hier toonde zij zich aan de wereld en dwong zij eerbied en respect af, of op z'n minst hoopte zij dat te doen. Door de manier waarop een heersende klasse -bewust of onbewust- gebruik maakt van de ruimte, legitimeert zij haar macht. De concrete architectonische inrichting en bekleding van de ruimte zou ik de voorstelling of representatie van die macht willen noemen. Dit artikel wil een eerste aanzet zijn tot het beschrijven van de wijze waarop machthebbers in het Wenen en Boedapest van de tweede helft van de negentiende eeuw stadsontwikkeling hebben gebruikt voor de legitimatie en representatie van hun macht.

Zowel in Wenen als in Boedapest vonden er in die tijd grootschalige stadsverfraaiingsprojecten plaats. De Ringstraße in Wenen en de Népköztársaság útja (Laan van de Volksrepubliek)¹ zijn daarvan de meest sprekende resultaten. In Wenen dienden de projecten in eerste instantie om de residentiestad van de Habsburgers een mooier aanzicht te geven. In Boedapest was de wens een hoofdstad te bouwen die Wenen overtrof het doorslaggevende motief. In beide steden bestond er consensus tussen de bourgeoisie en aristocratie over de noodzaak het stadsbeeld te verfraaien. De uiteindelijke concretisering van die plannen in steen kan ook gezien worden als de uiting van het collectieve zelfvertrouwen van de macht. De gewone man, zou zich door de aanblik van de trotse gebouwen en de brede avenue's, makkelijk laten verleiden tot de gedachte dat de positie van de bourgeoisie en aristocratie onaantastbaar was. Maar ook de bourgeoisie en de aristocratie konden elkaars macht, invloed en welvaart nauwkeurig duiden. Veel hing af van de plaats waar men woonde op de prestigieuze avenue's, en op welke etage men in een huis woonde. De Ringstraße en de Népköztársaság útja fungeerde als triomfbogen van de collectieve legitimatie en representatie van de sociale werkelijkheid van de bourgeoisie en aristocratie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Maar de bourgeoisie en aristocratie waren tevens ingebed in een meer algemenere politieke context. Deze bredere context zal in het onderstaande als decor dienen voor de stadsontwikkeling waardoor deze meer reliëf krijgt en

waardoor wij in staat zijn de handelingen van de avenue-bouwers beter te volgen.

II. De bourgeoisie in Wenen

Dat de liberale bourgeoisie politieke macht kreeg had ze zeker niet aan haar eigen slagvaardigheid te danken. Na het neerslaan van de revolutie van 1848 trachtte Frans Josef Oostenrijk en de overige rijksdelen door middel van een centralisatiebeleid gelijk te schakelen. In de meeste gebieden van zijn multi-nationale rijk viel dit verkeerd. In 1859 kwamen de Italiaanse gebieden in opstand. De Italianen wonnen in dat jaar de Slag bij Solferino en verkregen daardoor nationale zelfstandigheid. Door de onverwachte nederlaag werd het prestige van de Habsburgers danig aangetast. De vrees dat de nederlaag tot interne spanningen zou leiden (de opstand van 1848 lag nog vers in het geheugen) bracht Frans Josef ertoe de Weense Liberalen in de landspolitiek te betrekken.

De Liberalen regeerden van 1860 tot 1890. Gedurende de zogenaamde *Gründerzeit* (1866-1880) leek de bourgeoisie de weg vrij te maken voor een rechtsstaat waarin de principes van de vrije markteconomie functioneerden. Vanaf het begin van haar macht zette de bourgeoisie zich af tegen de wetteloosheid van het *Säbel und Kullenregiment*² van keizer en aristocratie. Tegelijkertijd probeerde de bourgeoisie zich op alle mogelijke manieren met de aristocratie te assimileren. Dit lijkt op het eerste gezicht in strijd met het voorgaande streven. De pogingen te assimileren kwamen voort uit de wens de maatschappelijke superioriteit verbonden met de aristocratische status in Oostenrijk-Hongarije tegen elke prijs over te nemen. Het gesloten karakter van de aristocratie verhinderde echter dat de materiële status van de bourgeois ertoe kon leiden dat hij een hoogadelijke titel kon krijgen. Desondanks mat de bourgeois zich een aristocratische allure aan door diens levenswijze mogelijk te kopiëren.

Aan het eind van de jaren tachtig schrompelde de wereld van de bourgeoisie echter ineen. Dit werd veroorzaakt door de opkomst van verschillende massa-partijen, die ondanks hun grote verschillen een ding gemeen hadden, een enorme hekel aan alles wat met de zelfverzekerde bourgeois van de Ringstraße te maken had.

III. De bourgeoisie in Boedapest

Het mislukken van de revolutie in 1848 bracht voor de Hongaren een gevoel van identiteitsverlies met zich mee. Het was nadien duidelijk dat de Hongaren elke gelegenheid te baat zouden nemen om een betere positie binnen de monarchie te krijgen. Zij wilden niet uit de Monarchie stappen zoals de Italianen dat in 1859 deden. De Hongaren beseften dat ze door hun ligging een natuurlijke prooi zouden vormen voor de Romanovs, die ze meer verfoeiden dan de Habsburgers.

Al voor de nederlaag bij Sadowa (1866) begonnen onderhandelingen tussen de Hongaren en Keizer Frans Josef over de verdragen die later bekend werden als de *Ausgleich* (1867).³ Het ging daarbij om een aantal afspraken die de positie van het Koninkrijk Hongarije in de Monarchie bevestigden. Deze afspraken moesten elke tien jaar worden herzien. Kort samengevat betekende de *Ausgleich* dat Hongarije met uitzondering van de buitenlandse politiek en militaire aangelegenheden zelfstandig werd. Op economisch gebied was de *Ausgleich* voor de Oostenrijkse en Hongaarse delen van de Dubbelmonarchie een groot succes.⁴

In Hongarije schaarde de meerderheid van de aristocratie en de Pester bourgeoisie zich direct achter het streven van de regering van premier Andrassy om de verzelfstandiging van de Hongaarse natie te verheerlijken door de bouw van een nieuwe hoofdstad (tot dan toe was Pozsony, het tegenwoordige Bratislava, de hoofdstad) waar regering en parlement konden zetelen. De drie steden, Buda, Pest, en Obuda moesten worden geünificeerd tot een metropool. Dat de Hongaarse aristocratie het voortouw nam in de ontwikkeling van Boedapest valt deels te verklaren uit de zogenaamde 'Reformbeweging'. Enkele grote Hongaarse families hadden al in het begin van de negentiende eeuw pogingen gedaan Hongarije op te stoten in de vaart der volkeren. De belangrijkste representant van de 'Reformbeweging' István Széchenyi deed door de bouw van een brug over de Donau (Lánc Hid, 1849) een eerste poging om de drie steden een grootstedse allure te geven. De dominante rol van de aristocratie in de ontwikkeling valt ook te verklaren uit het feit dat de Pester bourgeoisie ondanks haar economische macht niet in staat was een politieke vuist te maken. Dat is grotendeels te verklaren door het specifieke karakter van het Hongaarse Liberalisme, dat steunde op de anti-urbane *gentry*.⁵ Het ontbreken van politieke macht belette de Pester bourgeoisie niet zich te integreren in het elite-leven van Pest. Wellicht kan men stellen dat het ontbreken van politieke macht en de openheid van de Hongaarse aristocratie de assimilatie vergemakkelijkte. Bijkomende faktor was dat de Pester bourgeoisie, die overwegend joods was, zich in tegenstelling tot de eveneens joodse bourgeoisie in Wenen, wel nadrukkelijk identificeerde met de dominante Hongaarse nationaliteit.⁶ De Pester bourgeoisie ondersteunde dan ook van harte de met controversen omgeven Hongariseringspolitiek van de diverse Hongaarse regeringen. De Weense bourgeoisie had daarentegen naarmate de negentiende eeuw vorderde steeds meer moeite zich met de Duitse natie te identificeren. Het opkomende Duitse nationalisme kenmerkte zich door een toenemend antisemitisme.

In Boedapest kwamen de massa-partijen pas in de eerste jaren van de twintigste eeuw op. De pressiemiddelen van de Sociaal-Demokraten stelden vooral de economische positie van de bourgeoisie ter discussie. Niet hun politieke macht, want die was zoals duidelijk is zeer gering.

IV. De bouw van de Ringstraße

In het midden van de negentiende eeuw sprak men over de binnenstad (*Altstadt*) als het gebied van de *erste Gesellschaft* (de aristocratie). De *zweite Gesellschaft* (de bourgeoisie) woonde in de wijken rond de *Altstadt*. De wijken werden als de *Vorstädte* aangeduid. In de *Vororte*, de buitenwijken, woonde de *dritte Gesellschaft*. Dit waren de handwerkslieden en de arbeiders. Er bestond tot de jaren vijftig een fysieke scheiding tussen de drie *Gesellschaften*. De *erste Gesellschaft* blokkeerde lange tijd de bebouwing van de ruimte tussen de *Altstadt* en de *Vorstädte*. Vooral de officieren wilden het open gebied tussen de stadsdelen behouden. De aanwezigheid van de vestingwerken beschermde de *Altstadt*. Wilde men bij revolutie-pogingen geschat in kunnen zetten dan was het schootsveld tussen de stadsdelen noodzakelijk.

Keizer Frans Josef besefte dat Wenen in vergelijking met de andere Europese steden een pover figuur sloeg. Ondanks de protesten van de militairen gaven prestige overwegingen in december 1857 de doorslag bij de beslissing om het gebied tussen de *Altstadt* en de *Vorstädte* vrij te geven voor bebouwing. In eerste instantie moest het gebied dienen om de Monarchie te legitimeren. Het eerste gebouw, de *Votivkirche*, dat op het terrein tussen de stadsdelen verrees had ook een zodanige functie. Deze kerk moest de vervanger worden van de Kapuzinergruft, de begraafplaats van de Habsburgers. De tegenstribbelende militairen werden door de bouw van twee kazernes aan de uiteinden van de zone tevreden gesteld.

De omstandigheden dwongen Frans Josef in 1860 de Liberalen de regeringsmacht te geven. In hetzelfde jaar schreven de Liberalen met toestemming van de keizer een prijsvraag uit om het gebied tussen de *Altstadt* en de *Vorstädte* verantwoord te bebouwen. De relatieve achterstand op stedenbouwkundig gebied bood de gelegenheid voor het scheppen van een unieke representatie- en legitimatie- zone.

De invloed van Haussmann ⁷ was in alle plannen aanwezig. Net als Haussmann in Parijs bouwde men voort op de traditie van de barokke avenue. De avenue was bij uitstek geschikt om het gewone volk duidelijk te maken wie er in de maatschappij de lakens uitdelen. De breedte van de avenue zorgt ervoor dat je als individu gereduceerd wordt tot een nietig onderdeel. De imposante bebouwing kan dit effect alleen maar versterken. Tijdens de eerste bouwperiode (1857-1866) had de aristocratie grote belangstelling voor het gebied rond het *Schwartzbergplatz*. Het plein was direct verbonden met de prestigieuze *Altstadt* en was daarom een geliefde lokatie. De *Gründerzeit* zorgde voor enorme bouwactiviteit op het Ringstraße traject. De zuidelijke en westelijke zone werd volgebouwd door de bourgeoisie. Elk blok en elk plein kreeg een dominante bewonersgroep. Zo werd het *Concordiaplatz* een geliefde locatie voor textielbaronnen. Rond het parlement woonden voornamelijk parlementariërs en de omgeving rond het paleis van justitie werd bevolkt door juristen.

De toen gangbare opvattingen over architectuur resulteerde in het citeren van tot dan toe gebruikte bouwstijlen. Door middel van de stijl gaf

men aan welke functie men aan het bouwwerk wilde geven. Het neobarokke *Zinspalast* gaf de Ringstraße-bewoner van het *Nobelstock* (eerste verdieping van een *Zinspalast*) het idee in een achttiende eeuws paleis te resideren. Er was 'een wezenlijk verschil tussen een adellijk- en een bourgeois *Zinspalast*. In het adellijke *Zinspalast* verhoogde men de eerste verdieping. Dit werd aan de buitenkant door de ornamentatie duidelijk gemaakt. Door de hoge eerste verdieping gaf de adellijke bewoner aan dat hij in zijn huis verder geen huurders nodig had om het te financieren. De bourgeois had in het algemeen lagere plafonds in zijn huis. Hierdoor had hij beschikking over meer etages, die bij verhuur geld opbrachten.⁸

De ambities van de bourgeoisie kwamen het beste tot uiting in het *Recht und Kultur*-triumviraat. Dat bestond uit het parlement, het raadhuis en de universiteit. Het parlement lag tegenover de Hofburg. De ligging symboliseert de afhankelijkheidsrelatie tussen de Keizer en het parlement. De grieks-klassicismistische stijl symboliseert het streven naar een democratische staatsvorm.⁹ Voor het raadhuis dat tussen universiteit en parlement ligt koos men een gotische oplossing. Door het gebruik van een gotische stijl onderstreepte de gemeente Wenen haar historische zelfstandigheid ten opzichte van de Habsburgers. Hier was de wens de vader van de gedachte. Immers, Wenen bezat in de Middeleeuwen nooit stadsrechten.¹⁰ Net als het parlement en het raadhuis kreeg de universiteit de vormgeving die overeenstemde met haar pretenties. De neo-renaïssancestijl moest de rationale en humane denkwijze van de Alma Mater symboliseren.

De bourgeoisie noch de aristocratie konden zich in de jaren negentig teweer stellen tegen de opkomst van de massa-partijen. Het verval van hun politieke macht leidde tot een nieuwe fase van keizerlijke legitimatie op de Ringstraße. De Weense bourgeoisie moest de nog maar kort van te voren verkregen macht bijna letterlijk aan de Keizer teruggeven! De Monarchie was de enige institutie die het verdeelde Wenen en het verdeelde keizerrijk nog bijeen kon houden. De bouw van de musea voor Kunst en Natuurlijke Historie wijzen op een meer publiekgerichte Monarchie. Maar de architectonische pretenties van zowel de musea als de nieuwe linkervleugel van de Hofburg kwamen niet meer overeen met de voortdurende crises in de Monarchie. Aan de voltooiing van het Hofburg-complex kwam men niet toe. In 1918 hield de Monarchie op te bestaan.

In dit korte overzicht zagen we dat "de Ringstraße het gebied was waar nieuwe en oude aristocratie, geld en geboorte, professie en rang, kunsten en geleerdheid, (ondanks de daarmee gepaard gaande dilemma's) samensmolten met politiek en bestuur."¹¹

V. De bouw van de Népköztársaság útja

Boedapest (officieel kreeg de stad die naam pas in 1872) en Wenen waren rond 1850 onvergelijkbaar. Wenen was weliswaar een mestvaalt, maar de stad had in ieder geval nog keizerlijke allure. Grootstedelijke allure was in Buda, Pest en Obuda ver te zoeken. In de meest representatieve wijken

van Pest, Leopoldstad en Josefstad woonde de *zweite Gesellschaft*. Enkele families behorende tot de *erste Gesellschaft* woonden in het heuvelachtige Buda. Een verdere vergelijking tussen de urbane structuur van beide steden in de jaren vijftig van de vorige eeuw levert weinig op.

De grote initiator van de gedaanteverwisseling na de *Ausgleich* was de toenmalige premier, Graaf Gyula Andrassy, die later bekend werd door zijn functie als minister van Buitenlandse Zaken. Andrassy was sterk onder de indruk van de uitvoering van Haussmann's plannen in Parijs. In 1870 richtte hij een commissie op die tot taak had van de drie dorpen Buda, Pest en Obuda een wereldstad te maken. Boedapest moest het symbool van de ontwakende Hongaarse natie worden. Tijdens de oprichtingsvergadering van deze zogeheten Raad voor de Publieke Werken sprak Andrassy over een aan te leggen ringweg rond Pest en een verbinding tussen het Stadspark (Városliget) en de binnenstad.¹² Uit geografisch oogpunt is het voor de hand liggend de ringweg (Körút) met de Ringstraße te vergelijken. Historisch gezien is het echter logischer de verbinding tussen de binnenstad en het Városliget op de voorgrond te stellen.¹³ Deze straat, de huidige Népköztársaság útja, werd destijds Sugár út genoemd. De Sugár út werd van het begin af aan gezien als de Pester tegenhanger van de Ringstraße.

Ondanks haar politieke zwakte zag ook de Pester bourgeoisie de mogelijkheid om snelle maatschappelijke stijging te etaleren op de Népköztársaság útja. In de structuur van deze avenue is duidelijk te zien dat de politieke macht van de bourgeoisie inderdaad kleiner was dan die van de Weense bourgeoisie tijdens de aanleg van de Ringstraße. Op de Népköztársaság útja ontbreekt het een door de bourgeoisie geïnitieerd *Recht und Kultur*-element. De opera en het Heldenplein (Hősök Tér) werden beiden op initiatief van de aristocratie aan de Népköztársaság gesitueerd. In Boedapest is de staatslegitimatie langs de Donau te vinden, in de vorm van het reusachtige parlement en de ministeries.

De bouw van de Sugár út nam vijftien jaar (1870-1885) in beslag. Dat is kort, vooral als we in ogenschouw nemen dat de economische crisis van de jaren zeventig in deze periode ligt. De wens Wenen in het algemeen en de Ringstraße in het bijzonder te overtreffen heeft samengehangen met de enorme dynamiek van de toenmalige Hongaarse economie, die de mogelijkheid gaf te investeren in een kapitaal pand of woning langs de Sugár út. Nog kenmerkender voor de zelfverzekerdheid van de bourgeoisie en aristocratie wordt deze avenue als men zich realiseert dat de effectieve bouwtijd eigenlijk een veel kortere periode besloeg. De Sugár út doorkruiste een dichtbevolkt gebied van de Pester buitenwijken. Dat bracht met zich mee dat er lange onteigingsprocedures plaats vonden, die veel oponthoud veroorzaakten.

Net als op de Ringstraße het geval was geweest speelde de representatie een rol op de avenue. De Sugár út is in drie zones op te delen. Elke zone vertegenwoordigde een segment uit de aristocratie of bourgeoisie. Het eerste gedeelte dat liep van de huidige Bajcsy-Zsilinsky Endre út tot het November 7.(e) Tér werd gedomineerd door de gewone bourgeois. Dit

gedeelte functioneerde niet alleen als woongebied, tevens als dure winkelstraat. Het tweede gedeelte, gelegen tussen het Nov 7.(e) Tér en de Kodály Körönd, werd bewoond door adel en de rijkere bourgeoisie. De Kodály Körönd was de Pester evenknie van het Weense Schwartzbergplatz. Het laatste gedeelte tussen de Kodály Körönd en het Városliget bestond uit villa's en gold als het duurste gebied van de avenue.

De sociale status van de bewoners van de Sugár út was op verschillende wijzen te zien. Hoe dichter men bij het Városliget woonde hoe hoger de sociale status. Dit wordt zowel op een horizontale als een verticale manier geaccentueerd.¹⁴ Net als in Wenen gold: hoe lager iemand in een pand woonde hoe hoger zijn status. De wandelaar werd door middel van overvloedige aanwezigheid van ornamentatie op het verschil in status van de bewoners geattendeerd. Het karakter van de drie gedeeltes van de Sugár út werd steeds individueler door het afnemen van de hoogte en het toenemen van de geïsoleerdheid van de panden. De avenue zelf accentueert dit doordat ze breder wordt naarmate zij het Városliget nadert. De verbreding valt samen met het toenemen van groenvoorzieningen langs de avenue.

VI. Slotopmerking

Ik zal me beperken tot de meest in het oog springende overeenkomsten en verschillen. Zowel de Ringstraße en de Népköztársaság útja zijn voorbeelden van de in het midden van de vorige eeuw populaire neo-bouwtijlen. Het gebruik van verschillende stijlen gaf de aristocratie en bourgeoisie de mogelijkheid precies duidelijk maken hoe zij zich in het stadsbeeld weerspiegeld wensten te zien.

Verschillen zijn er ook. Terwijl de Sugár út voornamelijk een woongebied was met enkele winkels, had de Ringstraße naast een woonfunctie ook betekenis als gebied voor staatslegitimatie van de bourgeoisie en de Habsburgers.

De aanwezigheid van staatslegitimatie in Wenen heeft te maken met de politieke positie die door de bourgeoisie gedurende de *Gründerzeit* werd ingenomen. Na het wegvallen van hun politieke macht zien we de terugkeer van de monarchie op de Ringstraße. In Boedapest liet de bourgeoisie noodgedwongen de aristocratie de mogelijkheid een hoofdrol voor zich op te eisen in de ontwikkeling van de stad in het algemeen en de Sugár út in het bijzonder.

Ook nu nog zijn beide avenue's een bezoek waard. Zowel op de Ringstraße als op de Népköztársaság útja wordt de laat twintigste eeuwse wandelaar door de sfeer van beide avenue's getroffen. Op beide avenue's kan men zich nog goed voorstellen hoe het openbare leven zich daar afspeelde. Nog steeds wordt men door de glorieuze bouwstijlen overweldigd. Voor de tijdgenoten moeten deze avenue's inderdaad de gewenste legitimatie- en representatiefunctie hebben gehad.

Noten

1. Door de snelle politieke veranderingen in Hongarije is het te verwachten dat de volgende straten en pleinen binnenkort van naam zullen veranderen: Népköztársaság útja (Laan van de Volksrepubliek) en Nov 7.(e) Tér (Plein van de November Revolutie).
2. Carl E.Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna. Politics and culture* (New York 1980) 30.
3. Alan Sked, *The Decline and fall of the Habsburg empire 1815-1918* (London 1989) 182.
4. Sked, *Decline and fall* 202.
5. Mario D.Fenyo, 'Literature and political change: Budapest, 1908-1918' *Transactions of the American Philosophical Society* 77, part 6 (1987) 15.
6. Peter Hanák, 'The Garden and the Workshop (reflections on the Fin-de-Siècle culture of Vienna and Budapest)' in: György Ránki en Atilla Pók eds., *Hungary and European civilization* (Budapest 1989) 206-207.
7. Hausmann was de architect die onder het regime van Napoleon III (1851-1870) het aangezicht van Parijs drastisch veranderde.
8. Akos Moravánzky, *Die Architektur der Donaumonarchie 1867-1918* (Budapest 1988) 57.
9. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna* 42.
10. Paul Hoffman, *Viennese splendor, twilight and exile* (New York 1989) 105.
11. Donald J.Olsen, *The city as a work of art. London, Paris Vienna* (New Haven 1986) 154.
12. László Siklossy, *Hogyan épült Budapest? 1870-1930* (Hoe werd Boedapest gebouwd?) (Budapest 1931) 135.
13. Eva Borschek, *Die Radialstraße in Budapest* (ongepubliceerde dissertatie) (Wenen 1975) 61.
14. Hanák Peter, *A Kert és a Műhely* (De tuin en de werkplaats) (Budapest 1988) 31-39.